

NÉMETH JUDIT

Németh László és a természettudományos gondolkodás

Németh Lászlóval kapcsolatban szinte közhelyszerű megállapítás, hogy kiterjedt, széleskörű műveltséggel, és ezen belül jelentős természettudományi ismerettel rendelkezett. Ennek a tanulmánynak nem célja az, hogy végigelemezze, hogyan szerezte tudományos műveltségét, és azt hol, melyik művében lehet megfigyelni. Az író szellemének inkább az felel meg, ha azt gondoljuk végig, mi vonzotta őt a természettudományok felé, mennyire tartotta ezt a műveltséget fontosnak egy író számára, mennyiben befolyásolták a természettudományos ismeretek a világnézetét, a gondolkodásmódját, és hol mutatkozik ennek a tudományos gondolkodásnak a hatása műveiben.

Németh László természettudományos műveltsége

Németh László vonzódása a természettudományokhoz már egyetemista korában megmutatkozik. Botcsinálta orvostanhallgató, de jellemző, hogy az orvosi egyetemről a saját számára mit tart fontosnak: „a kémia, élettan, kórbonctan, belgyógyászat, elmekórtan vonala – mekkora lakoma volt szerveződő világnézetemnek”. Csupa természettudományos ismeretet adó tárgy.

Iskolaorvosi pályája tovább éleszti érdeklődését a biológia és az általa alkattannak nevezett tudomány iránt, tájékozottságát a *Kísérletező emberben* megjelent cikkei bizonyítják. A természetismeretek megszerzésében azonban érdeklődése hamar túllép az orvosi témákon.

A Tanu írója széttekint az egész emberi műveltségben, s ezt a tájékozódást osztja meg olvasóival. Természetesnek tűnik, hogy az emberiség és a tudomány számára fontosat megérző író csápjait kinyújtja a modern fizika felé, hiszen a század elején a fizika hihetetlen nagy világnézeti átalakuláson megy keresztül. 34-ben írt cikke, *A fizika átalakulása* azonban azt is bizonyítja, mennyire megérti az általános relativitáselmélet és az akkor még csak 10 éves kvantumelmélet lényegét is. A huszadik századi fizikát a következő meggondolással vezeti be: Az ember a „mindenség szempontjából »vidéki«, aki makacsul ragaszkodik egy kis világfolton szerzett előítéleteihez”. Azaz azonnal meglátja a modern fizika egyik nagy problémáját: azt, hogy az a tapasztalatainknak elmentmondani látszik. A relativitáselmélettel kapcsolatban a következőt mondja: a régi fizika gyenge pontja az abszolút idő, minden megfigyelőre nézve ugyanaz. Mi az invariáns fogalom? Az intervallum, két esemény egymáshoz való viszonya. Ez nem távolság, az idő is hozzátartozik.

Jellemző történet, hogy amikor 1979-ben, az Einstein születésének századik évfordulóján elhangzott előadások között az ő korai cikkét is újra leköszölte a Magyar Tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, a tudományos lektor, aki egy lábjegyzetben „kijavította” a szövegét, hibásat állított: 1980-ban nem tudta azt, amit az író Németh László 1935-ben már tudott, hogy a speciális relativitáselmélet és az általános relativitáselmélet miben különbözik egymástól.

Azt, hogy Németh László mennyire ráismert a tudományok fejlődésének legjelentősebb pontjaira, nem csak az bizonyítja, hogy felismerte, Einstein munkásságából az általános relativitáselmélet az igazán korszakalkotó, de mutatja *A kiterjedő Világegyetem* című tanulmánya is. Hubble 1929-ből származó megfigyelését, hogy a Világegyetem tágul, ma is a modern kozmológia egyik legfontosabb kiindulópontjának tartjuk. Az író nemcsak e tény kozmológiát átalakító fontosságát ismeri fel, de érti azt is, hogy nem az objektumok terjednek szét a térben, hanem maga a tér tágul, mint egy felfúvódó luftballon. 1934-ben már Eddington erről szóló könyvét is megvette és ismerteti. Vajon hogyan jutott ehhez a könyvhöz, melyik külföldi könyvesboltban bukkant rá az akkor még szakemberek előtt is elég ismeretlen műre, és hogy ismerte fel jelentőségét?

A harmincas évek során az író tökéletesíti „nyelvismeretét”, azaz matematikai tudását, hogy a természettudomány lényegét egyre jobban megértse. „Matematika nélkül beszélni képtelenség, a legtöbb ismeretterjesztés ezen bukik meg”. Mire a negyvenes évek közepén Vásárhelyen tanárkodik, már teljes tudományos felkészültséggel fog neki a tanításának. A *Négy Könyv* című ránk maradt kötete töredékekben, javítatlanul is élvezetes olvasmány, amely már egy összefüggő természettudományos világrépről árulkodik.

Hogyan volt képes Németh László rengeteg munkája és más területeken való olvasása mellett csak úgy mellékesen ilyen hatalmas természettudományos ismereteket gyűjteni? Rendkívül nagy munkabírása mellett ebben három tulajdonsága segítette. Az egyik a csillapíthatatlan érdeklődése. A fiatalokban, mondja, „ott van valami fürkész érdeklődés, hogy az emberek titkait megértse, a társadalmi viszonylatoknak a mélyére lásson. El kell kopnia ennek a figyelemnek?” Az ő válasza erre, hogy nem. „Ha távzóban egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám... amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe.” „Igazi szórakozás és igazi tanulás közt nem érzek éles határvonalat.” „Amit igazán tanultunk, szenvedélyesen tanultuk. Ráébredtünk egy képességünkre s végigrágtunk vele mindent, ami rágható volt.” Természetesen az ismeretszerzés nem öncélú. „Az embernek nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem a benne még ottlappangókat előhívnia s belőlük magát minél különbé megalkotnia.”

A második segítőeszköze a lényeglátó képessége. „Az ember egy új várost nem úgy ismer meg, hogy kezdi a szélső házon s aztán megy házról házra, amíg az egész a fejében nincs. Így hadseregek vesznek be egy várost; a turista berohan a főtérre, szét-száguld a sugárúton, széttekintést szerez az egészen, s elméláz egy-egy szeszélyesen kiszemelt részleten. Tudományokat így kell megismerni.” Persze, tudni kell, hol van a főtér, s el kell tudni jutni oda. Neki ez sikerült, akár fizikáról, akár biológiáról, akár matematikáról volt szó. „Mint orvostanhallgató igen világosan éreztem, mi az, aminek világnézeti sugallata van, gondolkodásom fejlesztí, s mi az, ami a foglalkozás szakterhe... A matematikát, fizikát, vegytant, technikai ismereteket is így kell, mint egy nyelv dialektusait, egy szellem, módszer módosulásait, kivonatolni, s történeti tudományokban is elhelyezni.” „Polihisztorság, ha az a szakok világnézeti velejének kiszívását jelenti, ma is lehetséges.” A *Négy könyv* kis tanulmányai bizonyítják, mennyire sikerült neki is egy-egy tudomány lényegét kiszívni.

És itt eljutottunk a harmadik fontos tulajdonságához: a szellemi rendszerező készségéhez és ahhoz a képességéhez, hogy mindent egységbe akar és tud foglalni. „Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt,

egyben látni: A szellem: rendező nyugalanság... az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna."

Az egészbe foglalás Németh László különleges igénye és képessége. Ha az ember az újkori civilizáció történetéről és lényegéről szóló tanulmányait és tanulmány-töredékeit olvassa, megérti, miért érezte ő fontosnak – talán öntudatlanul – a természettudományok ismeretét: azért, hogy a világról, az elmúlt néhány századról összefüggő, egységes képe legyen. Történeti beállítottságú, ami azt eredményezi, hogy őt az egész emberiség fejlődése, az emberi gondolkodás mai kialakulása érdekli. Mindent tudni akar, ami ehhez komolyan hozzájárult.

Mennyiben érzi Németh László fontosnak a természettudományos műveltséget írók, gondolkodók számára? A *Kétféle műveltség* című cikkében erről hosszan ír. Egyrészt hangsúlyozza, hogy egy írónak nem úgy kell a természettudományos szellemhez közel kerülnie, mint azt mondjuk a tudósok gondolják. Az író s a művész „műveltsége nem arról térkép, amit mások tudnak, hanem ahhoz ág, gyökér, kocsány, amit neki kell megteremtenie”. Az igazi író kevés szóból ért, s abból tudja kiszívni a lényegét, mondja másutt, Adyról szólva. „E valóban gondolkodó elme milyen kevés jeltől tudott helyes ítéletet alkotni. Az író műveltsége az összefüggésekben él.” Azt, hogy a természettudomány hol, hogyan hat, nem olyan könnyű megállapítani. „Freud legnagyobb hatású tanítványa... Kafka volt.” De a Baudelaire s Mallarmé utáni líra a természettudományhoz „valójában mégis közelebb áll... mint bármi, amit eddig líráként csináltak. Rajta van a laboratórium szigora s korlátja: formáit, ingereit a tudósokéhoz hasonló kísérletező kedv állítja elő... nem érzéseket, hanem nyelvi és pszichológiai vívmányokat közöl. A tudomány tudatossága éppúgy ott van benne... mint... a matematikai módszerekben is”. Írónak különben is nem a foglalkozást kell ismernie, hanem a foglalkozást űzők emberi atmoszféráját, szokásait.

Másrészt viszont, noha elfogadja, hogy „művészeknek bajos még a kívánatos műveltség dolgában is előírásokat adni,” hangsúlyozza, hogy „mi az, amiben mint író, mások és magam is a természettudományi műveltségnek, amennyiben megvolt bennünk, hasznát láttuk, s még inkább mi az, amiben nem lévén meg, hiányát éreztük”. „A legnagyobb ugyanis, amit az író a természettudományból kaphat, nem az ismeretek, hanem a módszer: egy kis kísérletező kedv, megfigyelés és leírás rendtartása, a diszciplinává vált igazságszeretet, s ha magyar íróról van szó, a lelki sötétségbe kavaró írórszhoz egy kis kristályosság és derű.”

Mennyiben természettudományos alkat Németh László?

A *Négy Könyvhöz* írt előszavában tagadja ezt. „Arról, hogy e könyv írója gondolkodó, regényíró, kritikus vagy akár ideológus-e, lehet vitatkozni. Arról, hogy természettudós-e: nem. Semmi jogcíme sincs, hogy annak tartsa magát.” Ugyanakkor a nagy természettudósok számos tulajdonsága megvan benne: az érdeklődő kíváncsiság, a lényegfelismerő készség, az elemző képesség, az egységbe foglalás képessége, a pedagógiai készség, hogy megismerése, felfedezései eredményét ismertesse, és végül nem elhanyagolható az a sajátja sem, hogy tud röviden, tömören fogalmazni.

Az érdeklődő kíváncsiságot nem kell külön hangsúlyozni. Egy író, aki szinte valamennyi természettudományról, a szellemtudományok és a művészetek minden területéről írt esszét, az kíváncsi, érdeklődik, és érdeklődését minden körülmények között kielégíti. Jellemző, hogy utolsó alkotó évében, amikor már megérezte, hogy „Kháron

ladikja" kezd vele kifele ringani, a végső utazás közben a legfőbb öröme még mindig az utolsó széttekintés a szeretett szellemi partokon. Nagy mű írására már nem mer vállalkozni, de az *Író a föld alól* című kis esszé sorozatában a szabálytalan nyelvtörténettől a kínai császárság történetéig, a Közel-Kelet művészetétől az emberi nem mutációjáig még mindennel foglalkozik, minden érdekli, és ha a „föld alól” is, de vizsgálódásai eredményét közölni akarja olvasóival. És milyen jók ezek a kis esszék: rövid, tömör, lényegretörő leírásai a vizsgált témáknak.

A kíváncsiság nem csak olvasmányaiban jellemzi: az életben is. Bay Zoltánnal való barátságának egy igen fontos motívuma volt, hogy rajta keresztül olyan szellemi laboratóriumba pillanthatott be, ami tőle távol esett. De pont ilyen érdeklődéssel tudott hallgatni bárkit, akár szellemi, akár fizikai munkás volt, aki egy általa ismeretlen terület műhelytitkaiba beavatta. És amikor számára idegen területre tévedt, rendkívül szerény volt: nem hitte, hogy jobban ismeri a témát, mint beszélgető partnere.

A lényegfelismerő és analizáló készségéről már volt szó, amikor természettudományos műveltségéről beszéltünk. Természetesen nemcsak a természettudományok lényegét érti meg, ugyanezt teszi például Sztálin: *A leninizmus kérdései* című könyvét olvasva az orosz politikai helyzettel kapcsolatban is. Egyszer később azt mondta erről: ha egy politikai vezető titkolni és elkenni akarja, mit csinál, ne írjon. Egy művön keresztül az írástudók leleplezik.

Megvan benne a tudományos gondolkodásnak még egy fontos sajátossága: elfogulatlan – legalábbis mindaddig, amíg érzelmileg nem keveredik bele a témájába. Jellemző erre, hogy a Cromwell dráma soha nem készült el. Amikor Cromwell életét és személyét részletesebben tanulmányozta, rájött, hogy nem olyan ember volt, mint amilyennek ő elképzelte. És noha nem tényeket, csak egy ember beállítást kellett volna megváltoztatnia, erre nem volt képes: a darabot soha nem írta meg.

De elfogulatlan a Bolyaiakról szóló dráma megírása közben is. Egyetlen percig nem lehet vitás, hogy a szívéhez Farkas áll közelebb, nem János. Talán ehhez hozzájárult az is, hogy a pedagógus családottságát ismerte: a tudósét, akinek nem méltányolják és kicsit el is lopják a munkáját, nem. De tisztában van vele, hogy János a zseni, és gondosan vigyáz rá, hogy ezt a közönség is megérezze és megértse. Egyéni érzései nem befolyásolhatják mesterségbeli tudását.

Nehéz megállapítani, mennyire voltak meg benne a természettudományos alkatra jellemző tulajdonságok fiatalkorában és mennyire erősítették ezeket tudományos érdeklődése, orvosi tanulmányai. Valószínű azonban, hogy alapvetően szenvedélyes természetét hasznosan befolyásolta az a tudományos, önmérsékelő, higgadt szellem, amit egyetemi tanulmányai alatt magába szívott. Mindenesetre az egyetemi éveit végén, 1925-ben írt *Brachfeld Péter* című tanulmányában, amit ő orvospedagógiai tanulmánynak nevez, már teljes fegyverzetben ugrik elének. Ez a cikk egyértelműen igazolja, hogy Németh László lehetett volna természettudós is. Valószínűleg nyugalmasabb élete lett volna.

A természettudományos szellem megjelenése

Németh László műveiben

Egy írónál a legfontosabb kérdés mindig az, mi mennyire hat, mennyire tükröződik vissza a műveiben?

A nyugati civilizáció kezdeteiről írva, a természettudományos szellem hatását két irodalmi műfajon emeli ki: a megújult drámán és az akkor kialakuló esszén. Szétágazó

munkásságában ez a két műfaj az, ahol a természettudományos gondolkodás, stílus legjobban érvényesül. Természetesen csak olyankor, amikor ezeket a csendesebb hangokat nem nyomja el a személyes érzélem, indulat.

Színdarabjait ő maga választotta két részre: társadalmi és történelmi drámákra. A társadalmi drámákban a személyi érzélem dominál, a történelmi drámákban a tudományos analízis. A *VII. Gergely*, *Az áruló*, a *Széchenyi*, a *Galilei*: mind példák arra, hogy egy embert a sorsa kelepccébe ejt, és az író azt elemzi, hogy tud hőse a kelepccéből kikerülni – vagy esetleg hogy pusztul el benne. Egyetlen témára összpontosít, és a darabok ennek az egyetlen főtémának a tálalásai, megoldásai. Mellékszereplők csak annyiban vannak, amennyiben a főtéma kibontását elősegítik. Németh László a reneszánsz és az újkori dráma legnagyobb különbségét Shakespeare és Racine darabjai összevetésénél látja. Az ő történelmi darabjai Racine-éra emlékeztetnek, csak a még szorosabb szerkezettel, pontosabban felépített konstrukcióval még drámaiabbak.

A regényeinél ugyanaz a szétválás tapasztalható, mint drámáinál. Vannak életrajzi ihletésű regényei, vannak a klasszikus nagyregény típusok, mint az *Égető Eszter* vagy az *Irgalom*, és végül van a harmadik, analízáló regénytípus, mint a *Gyász* vagy az *Iszony*. Ezeknek a szerkezete a történelmi drámákra emlékeztet, egy személyre koncentráltak, annak a fejlődését, alakulását analizálják, szűkszavúan, tömören. Letagadhatatlan, hogy ezeket a regényeket természettudományos gondolkodással megfertőzött író írta.

De az igazi terület, ahol a tudományosan gondolkodó és az író Németh László összetalálkozik, az esszé, az író legkedvesebb műfaja. Itt nem a pedagógiai jellegű vagy politikai beállítottságú esszékre gondolok, ahol az író egy népet, országot akar nevelni vagy befolyásolni, hanem azokra, ahol valamilyen művészeti vagy szakterületet, valamilyen érdekes személyt vagy érdekes jelenséget akar megfejtetni, saját számára feldolgozni, és természetesen örök pedagógusként vizsgálódásai eredményeit olvasóinak azonnal továbbadni. Ezeknél élvezettel merül el szemlélődése tárgyába, és addig nem nyugszik, míg a mozgó rugókat meg nem találja. Minél elfogulatlanabban tud tárgyahoz közelíteni, annál jobb a vizsgálódás eredményeit összefoglaló tanulmány. Erre jó példát találni a *Négy Könyv* tanulmányainak olvasása közben. „Vásárhelyi tanárkodásom legnagyobb boldogsága volt, amikor a vegytani kísérletek, a könyvekben leírtak, az én kezem alatt is bekövetkeztek” – írja. És csakugyan, a vegytani tanulmányok egy részén meghatóan érződik az elméleti ember öröme, hogy sikerül neki is a kísérlet. Ugyanakkor ezeket a részeket érzem a kötet leggyengébb fejezeteinek. A személyes érzélem miatt az író nem tudja tárgyát abból a hűvös magasságból, azzal az elfogulatlansággal és analitikus elemzőkészséggel szemlélni, ami olyan kitűnő összefoglaló tanulmányokat eredményez, mint mondjuk a fizika vagy a technika története.

A *Két nemzedék*, az *Európai utas*, a *Megmentett gondolatok*, az *Utolsó széttekintés* szinte valamennyi tanulmánya ennek az analízáló, lényegre látó gondolkodásnak egy-egy megnyilvánulása. Milyen sok a kitűnő felismerés, az újdonságban a kiválóság megérezése, milyen kevés a hibás ítélet. Egy híres kivétel a fiatal József Attila értékelése. Az oka valószínűleg az, hogy Németh László epikus, drámai, tudományos, pedagógusi alkata volt, de lírai nem. A lírai ítéleteiben ő maga is kevésbé érezte magát biztosnak. „Ha egy novellát, egy regényrészletet, egy tanulmányt elolvasok – mondta egyszer nekem – nagy biztonsággal meg tudom mondani, milyen az írója. Néha azonban húsz vers elolvasása se elég ahhoz, hogy egy költőről ítéletet tudjak alkotni.”

A természettudományos hozzáállás jellemző *A kísérletező ember* kötetre: ez tette számára a gályapadot laboratóriummá. Egy tudományosan gondolkodó elme, bármi-

lyen helyzetbe kerül, bármilyen feladatot kap, azt nem tudja automatikusan végezni, abból valamilyen laboratóriumi munkát alkot magának. Sokszor láttam, hogy ha természettudósokat a sorsuk, álláslehetőségeik új kutatási területre vet, egy idő múlva a megismerés gyönyöre elkapja őket és ugyanolyan élvezettel dolgoznak a nem maguk által választott új témán, mint korábban a régien. A természet érdekes, bármit csinál az ember, mondták. Németh László ezt az elméletet úgy fogalmazta át a saját számára, hogy minden lehet érdekes, csak érdekesen kell hozzáállni.

A természettudományos szemlélet Németh László világlátásában

Úgy érzem, Németh László számára a természettudományos műveltség azoknak a vitathatatlanul nagy jelentőségű módszerek elsajátítása mellett, amelyek hatását számos művében érezzük, elsősorban azért volt fontos, mert ennek segítségével sikerült egységbe foglalni saját maga számára a civilizáció, és elsősorban a legutolsó három-négyszáz év történetét.

Az újkori civilizáció történetéről alkotott véleményét az író talán a *Mi történt?* című tanulmányában foglalja össze legrövidebben. Az újkori civilizáció története: „hogy járta át ez a természettudományt létrehívó szellem, gondolkodás a szellemi és gyakorlati élet más területeit, miféle idegen erőket riasztott fel, hogy került velük termékeny harcba, hogy futott szét a föld területén s a mi korunkban hogy merült alá.”

Németh László szerint az újkor ott kezdődik, ahol a reneszánsz mohósága megnyugszik és az emberi érdeklődés szerénnyé válik: az egész helyett a részletek vizsgálatával foglalkozik. „Az európai civilizáció szinte varázsütésre megifjodik, anélkül hogy érett kora tapasztalatát elvesztené.” Kialakul az újkori szellem. Kialakulásához a gazdag reneszánsz ipar mellett a megcsömörlés, a bigottéria is hozzájárul. A tizenhetedik században ez a szellem a legnagyobb alkotását a fizikában hozza létre: összecsatolja a matematikát és mozgást, megszületik a természettudomány. A középkor az evangélium kora, az újkor a természettudományé. Az író nem véletlenül írt Galileiről drámát: Galileit érzi az új szellem első megtestesítőjének.

Az új szellem a természettudományok után behatol a filozófiába, a történettudományba, a 18. században Angliában a közgazdaságtanba, majd még később létrehozza a szociológiát. Hadi tudományok, jog, politika – mindent átalakít ez a gondolkodás. „A kor jelszava, a »bon sens«, kiküszöbölni igyekszik minden őrült szenvedélyt, túlzó babonát, durva mértéktelenséget”. „De nemcsak a szellemtudományokban érezhető a természettudomány diktandója, hatása nyilvánvaló a művészetekre is.” Az elemzés fellép a XIV. Lajos korabeli drámában, az angol esszében, a zeneelméletben. „S mi más a nagy regény, mint a természettudományok módszerének: a megfigyelésnek, kísérletnek, tényfeltárásnak, elemzésnek a tobzódása.” A bécsi zene, a francia impresszionizmus, a homo ludens irodalom – egy-egy diadalmas állomása ennek az új szellemnek.

Az újkori szellem első nagy központja XIV. Lajos udvara, ahol „ez a szellem egy új, emelkedőben levő országot kap laboratóriumul”. „Az a szédítő hatás, amit XIV. Lajos udvara a vele ellenséges Európára tett, jórészt az új vívmányoknak volt köszönhető.” A következő laboratórium a 18. századi Anglia, ahol az udvari arisztokrácia helyett egy jóval szélesebb réteg veszi át az új szellemet, és „a tudománynak technikává válását a mesterségeket, gazdasági kérdéseket megbecsülő elméleti szellem is támogatta.” Az újkor szellemét aztán a felvilágosodás terjesztette el Európában.

Az újkori civilizáció eredményei óriásiak. Németh László ezt a következő módon foglalja össze: „Olyan világgépet teremtett, amely nem a valóságérző képzelet, hanem a valóságvallató megfigyelés és kísérlet műve, s amelyet az emberiség átépíthet, gazdagíthat, de más mítosszal aligha helyettesíthet.” A tudományban bevált módszereket az emberi lélekre alkalmazva új műfajokat hozott létre, a természet vallatása közben új természeti erőket szabadított fel, létrehozta a technikát, amelynek a vívmányait más civilizációk is átvehetik. Kíváncsiságával, mohóságával magasabb technikájával a szétdarabolt emberiségekből megteremtette az emberiséget. Műveltségében s szervezeten is az emberi civilizáció keretei kialakultak. „A kétely és a szigor, ami a mechanikát létrehozta, kötelező lett a természettudomány más ágaiban is, melyekhez a matematika felszívargása nem ért fel, s próbát, minősítést követelt az új kódexbe felvételért jelentkező ismerettől, s ezt a szankcionálást nagymértékben függetlenítette az emberi szeszélytől... ennek az ismeretkincsnek nemzetközi klérust szervezett, melyben a nemzeti jelleg csak mint a hozzáférés ihletője érvényesült, a nemzeti indulat, elfogultság véteknek számított. A reneszánsz szenvedélyek zajlását követő józanodás s a szerény, megbízható tudásra törő érdeklődés mellett ez a kritikai s szerzetesi fegyelem volt, ami az új tudományt a régi fölé s minden civilizáció tudománya fölé oly felhőkarcolói magasba emelte.”

Nem célunk itt Németh elképzelését részletesen ismertetni az elmúlt három évszázadról, hogy hol, milyen módon aratott sikert az újkori szellem, s milyen ellenérzéseket vívott ki: ezt sokkal jobban megtette ő maga. Érdemes azonban arra figyelni, mi a legfőbb ok, ami az újkori civilizáció bukásához vezet. Mert vitathatatlanul úgy érzi, hogy a második világháború után új korszak kezdődik. Ez szerinte az újkori civilizáció arisztokratikus szelleme.

Az újkori civilizáció szelleme és ellenhatásai

Az újkori civilizáció szelleme ellen majdnem születése pillanatától különböző szinteken ellenérzés támad. Ennek oka a természettudományos szellem jellegében keresendő. Milyen is ez a szellem? A természettudományos szellemet az író szerint a szerénység, előkelőség, ruganyosság, fegyelem, derű, elemzőkedv jellemzi. „A tudományos szemlélet összekapcsolja az iróniát és az optimizmust.” Azonban az új szemléletmód bizonyos lényeges elemei sokakban, akik ezt vagy nem értik, vagy nem tudják alkalmazni, visszatetszést szül. Az újkori civilizáció racionalista, az ösztönöket leleplezi a racionalizmussal. De ez fékez is, és a fékezést sokan nem tűrik. „A természettudomány nem kifejezni akarja a természetet, hanem faggatni, nem tolmácsa, vallatója. Az igazi tudóst a vallatás izgatta: a kérdés, amire a természet felelni kényszerült.” A jelenségek magyarázatára absztrahálás révén új fogalmakat alkot, az absztrakciókat aztán új felfedezésekre használja fel. Módszereit a többi terület is átveszi. Az absztrakcióra azonban kevesen képesek.

Röviden összefoglalva, Németh László úgy látja, hogy: „Az újkori szellem, bár demokráciákat hozott létre, végzetesen arisztokratikus maradt”. Ennek oka, hogy mértéktartó elemzés kell hozzá, hogy önkorlátozó: ismeri a megismerhetőség határait, és végül a nyelve nehéz: matematikai ismereteket követel. Azaz a vívmányok élvezetéhez sokat kell tudni.

A középkor az evangélium kora volt. Ez szellemében demokratikus, állításait mindenki megérti. A vallás felel az embereket izgató legfontosabb kérdésekre: Az újkor a természettudomány kora. Az embereket foglalkoztató legfontosabb filozófiai kérdésekre, hogy: „mi a világ, miért vagyok itt, mihez kell igazodnom?” a tudomány képviseli.

selői „nem tudommal” feleltek, ami persze nem kielégítő válasz. De maga az analízáló, önkorlátozó szellem is idegen a nagy tömegektől. Az új tudomány démonok helyett természeti törvényekben gondolkodik, ez hihetetlen változást jelent, és sokkal kevésbé érthető. „Az emberek hite lehet hogy megingott a démonokban, de a törvényeket nem fogadták el.”

Az újkori civilizációban a természettudomány és technika szövetségre lép, a kezdeményezés hol az egyikből, hol a másikkól indul ki. Az író, noha a technika jelentőségét egy percig sem feledi, úgy látja, hogy „a természettudományoknak a technikainál sokkal szélesebb korformáló hatása volt”. A technika révén „az eredményekben százmilliók részesültek, de ami az eredményeket létrehozta, legföllebb százezer ember testéhez volt kötve”. „Az ismeretekhez a nagy tömegek nem tudnak hozzáférni, az új tudományok lényege rejtve marad előttük.”

A 18. századig a szellem ügye egyetlen ügy volt, a szellemi ember kora egész műveltségét áttekinthette. Ha nem is tudott mindent, mindenről tudhatott. A felvilágosodás az utolsó ilyen kor. Az enciklopédistáknál a szellem alapöszöne és az ismeretek özőne még egysúlyt tart.

A 19. századra az enciklopédistákat kiszorítja a szakember. A szakember az ismeretek remetéje. Nem a közös műveltség nyelvén szól a tényekhez, hanem minden tényhez a maga nyelvén. Aki nem szakember, megvetendő dilettáns. „A szörnyméretek százada a tudományt is szörnnyeteggé puffasztotta. Azonban épp ez a nagyság lett a tudomány végzetévé. Nem tud mit kezdeni szédületes méreteivel. A tudósok maguk is laikusok a harmadik szomszédban. A szellemre rájafekszik az ismeretlen ismeretek végtelensége”.

„A tudomány elvonta a szellemi élet nyilvánossága elől az ismeretet.” „Azt sínyli, hogy kiüzte magából a szellemet, a szellem embere viszont elvesztette a biztonságát, nem tájékozódhatott többé kora kultúrájában.” Népszerűsítő könyveken át tájékozik, épp oly rossz forrásokból, mint a közönség. „E kor írója... mint szellem tájékoztalan, az elsőrangú művészek harmadrangú gondolkodók.”

„A kimaradt szenvedély, költészet, vallás, a bonyolultabság tudata tiltakozik” azonban helyzet ellen. „Fölharsan a tiszta irodalom jelszava. Ha az író nem lehet a szellem embere nemes, voltaire-i értelemben, legyen tiszta művész... Míg más korokban az író világnézete ugyanaz, mint koráé”, a századfordulóra kialakulnak a magányos írók és apostolok. „Ez a legjobbjában hősi s imponáló, eredményeiben tragikus irány eszközeiben forradalmi, ösztönében konzervatív.” „A növekvő idegenségbe zárt európai tudat azt menti, amit a civilizáció lényegének érez: a szellemi ruganyosságot, kezdeményező kedvet.” A 19. század végén, 20. század elején Baudelaire, Proust, Musil, Joyce, Faulkner személyében „az agonizáló Európa végzi kétségbeesett lélegzését ebben a csodálatos szellemi mozgalomban, amelyet az erőfeszítés parádéja a legnagyobb ültetés, a kiúttalanság a legreménytelenebbek egyikévé tesz. Történeti zsákutca: a környezet megvetése arisztokratizmust szül, az arisztokratikus eszközök még nagyobb elszakadást, úgyhogy az, ami a közösség szorongásaként jelentkezik, sznobok lelkesedését tudja csak mozgósítani”.

A természetismerő Németh László üzenete

A kórkép kész. Az újkori civilizáció szelleme nem tudta áthatni a tömegeket, azért azok elfordultak attól, még a legjobbjai is. „A tömegek egy olyan civilizációban, ahol a hajszálcsovek nem érnek elég mélyre, szellemi gazdátlanságra és hanyatlásra vannak ítélve.” „A tudomány elzárkózik, az írók egyrésze hígít, a másik szétzilál.”

Mi lesz a tanult emberrel? „Amit a tudomány nem rejthetett el, amit az irodalom még mindig kínál, jóelőre megutáltatta vele az iskola”, amely csak ismereteket tanít, nem a tudomány szellemét. „Az ismeret bűnnek bélyegezte a szellemet, a szellem csúffá tette az ismeretet, az emberek nagy tömegei végkép elszoktak a gondolkodástól.” „Már nem elméleti program, de önéletmentés a szintézis kísérlet.” az ellentmondások és a tudomány sugallta szellem egybeforrasztása.

Manapság az egész világon érződik bizonyos tudományellenesség, aminek a veszélye nagyobb, mint gondolnánk. A legfőbb okait ennek Németh László elég világosan megírta. A kormányok pénzre hivatkoznak, de az igazság az, hogy a pénzt adó emberek nem érzik át a probléma fontosságát. A tudomány felduzzadásának és ezáltal érthetlenné válásának a nehézségét, amit az író már 1934-ben érez, maguk a tudósok is észlelik. Hadd idézzem a 20. század egyik legnagyobb fizikusának, Wigner Jenőnek a hetvenes években írt szavait: *A fizika sok örömet szerzett nekem. Szerettem a fizikát. Még ma is szeretem. De az új fizika egy jelentős részét már nem tudom megemészteni: túl bonyolulttá válik. De ha egyetlen ember... már nem képes a tudomány lényegét megérteni, a fiatalok nem fognak érdeklődni iránta. [...] Ha a fiatalok nem foglalkoznak a tudományokkal, ez a tudományos fejlődés végét jelenti.*

Az orvoslásra az író csak egy lehetőséget lát: a tanítást. Össze akarja foglalni a nyugati civilizáció szellemét, lényegét rövid, mindenki számára érthető művekben. „Mint pedagógus, az oktatási tervbe igyekeztem azt a ruganyosságot, csillogást, amit a nyugati civilizáció elixírjének éreztem, átmenteni.” „Nem mint enciklopédista, nem is mint tanár, csak mint egyszerű tanuló, mondjuk előtanuló állok a [...] nemzedék elé, hogy mielőtt lehunyánám a szemem, azt, amit az emberi műveltségben legfontosabbnak látok, helyette s neki még egyszer át tanuljam.”

A *Négy Könyv* feladata fontosabb lett volna, mint egy ismeretanyag összegyűjtése és az olvasóknak átadása. Az író szívének olyan kedves nyugati civilizáció szellemének az átmentése, érthetővé tétele, megszerettetése volt a cél. „A *Négy könyv* is több lett volna, mint szakértetségizők segédkönyve: egyfajta Noé bárka is, melyben a szívemnek oly kedves nyugati civilizáció ragyogásait és változatait – a Minőséget – szerettem volna az új szocialista Magyarországra átmenteni.”

A könyv soha nem készült el – és kétséges, hogy ha elkészült volna, mai korunkban érdekelt-e volna valakit. De ha valaki értőn olvassa Németh László ide vonatkozó írásait, és eközben megfogja őt valami a tudományos szellem általa annyira szeretett csillogásából, akkor az író a földgolyótól eltávolodottan, ha arra visszanézhetne, néhány pillanatra „egy igazi nemzet igazi írójának” érezhetné magát.